

ร่องรอยหลักฐานของบ้านเมืองโบราณสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มยุรี วีระประเสริฐ

อาจารย์ สฤกษ์พงศ์ ขุนทรง

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพรวมของพัฒนาการของบ้านเมืองสมัยประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานของประเทศไทย มีพื้นที่ทั้งหมด 170,222 ตารางกิโลเมตร ซึ่งกว้างใหญ่กว่าภาคใดๆ ภูมิภาคนี้เป็นแอ่งอารยธรรมสมัยโบราณที่สำคัญ เนื่องจากเป็นดินแดนที่มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จากสังคมล่าสัตว์ที่ใช้เครื่องมือหินกะเทาะแบบโฮบีนเนียน อายุราว 10,000 ปี ลงมาจนถึงราว 5,000 ปีมาแล้ว มีการพบแหล่งโบราณคดียุคนี้ แถบริมฝั่งแม่น้ำโขง ในเขตจังหวัดเลยและนครพนม ตั้งแต่ราว 5,000 ปีลงมาถึงราว 2,500 ปีมาแล้ว ก็มีชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในสังคมเกษตรกรรมเกิดขึ้นหลายแห่ง เป็นชุมชนที่ความเจริญในระดับก้าวหน้า มีการปลูกข้าว เลี้ยงสัตว์ มีการติดต่อแลกเปลี่ยนสิ่งของและผลผลิตระหว่างชุมชนใกล้เคียงและชุมชนต่างภูมิภาคอย่างกว้างขวาง รู้จักทำเครื่องใช้สอยและเครื่องประดับจากสำริดซึ่งเป็นโลหะผสมระหว่างทองแดงและดีบุก แสดงว่ามีความรู้ความชำนาญด้านโลหะวิทยาในระดับที่ก้าวหน้าแล้ว ที่สำคัญรู้จักกันดีคือ แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี และตั้งแต่ราว 2,500 ปีลงมา มีชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในสังคมเกษตรกรรมขนาดใหญ่กว่าเดิมเกิดขึ้นหลายแห่งและขยายตัวออกไปตั้งหลักแหล่งในแถบอีสานใต้มากขึ้น เป็นชุมชนที่มีความรู้ทางเทคโนโลยีมากขึ้น เริ่มมีการใช้เหล็กทำเครื่องมือเครื่องใช้อาวุธอย่างแพร่หลาย ใช้สำริดทำเครื่องประดับ มีการติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายกับประชากรต่างภูมิภาคต่างวัฒนธรรมที่อยู่ห่างไกล มีผลผลิตจากดินแดนต่างถิ่นปรากฏในชุมชนมากขึ้น เช่น ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนที่แหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท เนินอุโลก และบ้านโนนวัด ในเขตอำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา และบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เช่น แหล่งโบราณคดีเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นต้น

จากชุมชนในสังคมเกษตรกรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่มีการติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้ากับชุมชนภายนอกอย่างกว้างขวาง ทำให้อารยธรรมต่างถิ่นแพร่หลายเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นดั้งเดิม ส่งผลให้เกิดพัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมและการเมืองขึ้นในชุมชนต่างๆ บางชุมชนพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองใหญ่ที่พัฒนาเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นในระยะต่อมา ในช่วงเวลานี้มีการกระจายตัวของกลุ่มคนลงมาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเมืองตามที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล-ชี มากขึ้นเป็นลำดับ ตัวอย่างบ้านเมืองสำคัญที่พัฒนาเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นที่คาดว่าเจริญขึ้นในช่วงประมาณ 1,400 - 1,000 ปีมาแล้ว เช่น เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ นครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม เมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา เมืองฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น

เมืองโบราณที่กล่าวถึงข้างต้นต่างมีพัฒนาการมาจากชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ทั้งสิ้น โดยได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมภายนอก คือ “วัฒนธรรมทวารวดี” ที่เชื่อกันว่าเจริญขึ้นและมีศูนย์กลางอยู่ในแถบที่ราบลุ่มภาคกลางของไทย วัฒนธรรมทวารวดีนี้คงจะแพร่หลายไปยังภาคอีสานผ่านการเผยแผ่พุทธศาสนาเป็นหลัก ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญจากชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่ไม่มีการนับถือศาสนา มาเป็นบ้านเมืองที่ยอมรับนับถือศาสนา และสร้างสรรค์งานศิลปกรรมที่เนื่องในศาสนาขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งสถูปเจดีย์ พระพุทธรูป พระพิมพ์ และใบเสมาหินทราย

ในช่วงเวลาเดียวกันกับที่วัฒนธรรมทวารวดีจากทางภาคกลางได้แพร่หลายเข้ามายังภาคอีสาน อิทธิพลของอารยธรรมขอมที่มีศูนย์กลางความเจริญอยู่ในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน ก็ได้แพร่หลายเข้ามาด้วยโดยเริ่มปรากฏขึ้นในบริเวณจังหวัดอุบลราชธานี ยโสธร สุรินทร์ บุรีรัมย์และขอนแก่น หลักฐานจากศิลาจารึกกรมทั้งหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุ โบราณสถานที่พบแสดงว่าการแพร่หลายอารยธรรมขอมในระยะแรก ซึ่งเริ่มต้นขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา (ประมาณ 1,400 ปีมาแล้ว) คงจะมาพร้อมกับการขยายอำนาจทางการเมืองของกษัตริย์ขอม

ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 - 17 (ประมาณ 1,100 - 850 ปีมาแล้ว) อารยธรรมขอมสมัยพระนคร รวมทั้งพระราชอำนาจกษัตริย์ขอมบางองค์ก็ได้แผ่ขยายเข้ามามากขึ้นเป็นลำดับดังปรากฏพระนามกษัตริย์ขอมที่ครองราชย์อยู่ที่เมืองยโสธรปุระจำนวนหนึ่งอยู่ในศิลาจารึกที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปราสาทขอมที่มีจำนวนเกือบ 200 แห่ง รวมทั้งร่องรอยหลักฐานของบ้านเมืองที่มีรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและมีระบบการจัดการน้ำตามแบบอารยธรรมขอมเป็นจำนวนมากพบทั้งในอีสานใต้และอีสานเหนือ บางเมืองได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นศูนย์กลางการปกครองท้องถิ่นซึ่งจะสังเกตได้จาก การสร้างปราสาทขนาดใหญ่ขึ้นเป็นศูนย์กลางของชุมชน มีระบบการจัดการน้ำด้วยการสร้างบารายขนาดใหญ่ ได้แก่ เมืองบริเวณปราสาทพนมวัน และเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เมืองที่เขาคพนมรุ้งและเมืองต่ำในจังหวัดบุรีรัมย์ เมืองหนองทานหลวง จังหวัดสกลนคร เป็นต้น ในบรรดาเมืองต่างๆดังกล่าวนี้ เมืองพิมาย คงจะเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองท้องถิ่นที่ใหญ่ที่สุดในเวลานั้น เพราะตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีการสร้างบ้านเมืองที่มีปราสาทขนาดใหญ่เป็น ศูนย์กลาง และมีการสร้างบารายขนาดใหญ่ไว้หน้าเมืองด้วย นักโบราณคดีทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศสันนิษฐานว่า เมืองพิมายอาจจะเป็นศูนย์กลางแห่งแคว้นมทิลปุระ บ้านเมืองแห่งบรรพบุรุษของกษัตริย์ขอมที่ปกครองอาณาจักรกัมพูชาโบราณในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 โดยเฉพาะกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่และเรืองอำนาจที่สุดในประวัติศาสตร์กัมพูชาคือพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

จนกระทั่งในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18 การแพร่หลายอารยธรรมขอมรวมทั้งพระราชอำนาจของกษัตริย์ขอมได้แผ่ขยายกว้างขวางขึ้นกว่าเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งครองราชย์ อยู่ที่เมืองพระนครหลวงราว พ.ศ. 1724 - หลัง พ.ศ. 1761 มีการค้นพบร่องรอยหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพระองค์เป็นจำนวนมากทั้งที่เป็นศิลาจารึก ประติมากรรมรูปเคารพ และสิ่งก่อสร้างต่างๆ ที่สำคัญและสะท้อนถึงพระราชอำนาจของกษัตริย์พระองค์ได้ดีคือ การค้นพบประติมากรรมรูปเหมือนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่เมืองพิมาย การพัฒนาเส้นทางคมนาคมที่ตัดถนนจากเมืองพระนครหลวงราชธานีในกัมพูชาตรงมายังเมืองพิมาย การพัฒนาระบบสาธารณสุขด้วยการจัดสร้างสถานพยาบาลขึ้นในบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายแห่ง ที่ค้นพบในปัจจุบันมีราว 30 แห่ง แต่หลังจากที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สิ้นพระชนม์ อำนาจทางการเมืองของขอมที่มีเหนือดินแดนแถบนี้รวมทั้งการแพร่หลายอารยธรรมขอมก็สิ้นสุดลงทันที

ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา จึงเริ่มปรากฏบ้านเมืองที่เจริญขึ้นภายใต้วัฒนธรรม ต่างถิ่นที่แพร่หลายเข้ามาใหม่ คือ "วัฒนธรรมล้านช้าง" จากอาณาจักรล้านช้างซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ใน ประเทศลาวปัจจุบัน อาณาจักรนี้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 และเจริญสูงสุดช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 20 ในเวลานั้นดินแดนอีสานแถบลุ่มน้ำโขงทั้งหมด ถูกรวมเข้ากับอาณาจักรล้านช้าง ส่วนดินแดนตอนกลางของอีสานนั้นเราไม่ทราบว่าจะเกิดอะไรขึ้นบ้างหลังจากที่อิทธิพลของขอมเสื่อมลง

ในสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อิทธิพลทางการเมืองจากราชสำนักอยุธยาจึงเริ่มแผ่ขยายเข้ามาในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างจริงจัง เมืองนครราชสีมาในฐานะเป็นหัวเมืองหน้าด่านสำคัญ และในราวพุทธศตวรรษที่ 22 ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ได้ส่งช่างชาวฝรั่งเศสเข้าไปทำการก่อสร้างกำแพงและหอรบขึ้นที่เมืองนครราชสีมา และตั้งนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางการปกครองท้องถิ่นอีสาน แต่ดูเหมือนว่าบ้านเมืองในภาคอีสานอาจถูกทิ้งร้างไประยะหนึ่ง หลังจากนั้น จนกระทั่งราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 จึงเริ่มมีการอพยพของกลุ่มชนต่างๆเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอีสานอีกเป็นระลอกๆ

ต่อมาในสมัยธนบุรีจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - 4) จึงมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้าน จากหมู่บ้านหลายหมู่บ้านรวมตัวกันขึ้นเป็นเมือง ทำให้เกิดเมืองใหม่หลายเมือง และขึ้นอยู่กับเมืองใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางการปกครองท้องถิ่นภายใต้การกำกับศูนย์อำนาจที่กรุงเทพฯ จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองท้องถิ่นใหม่ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยาม และภายหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตยโดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข เมืองต่างๆในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงได้รับจัดตั้งเป็นจังหวัดสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ร่องรอยหลักฐานของบ้านเมืองที่ปรากฏวัฒนธรรมทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ดังได้กล่าวมาข้างแล้วข้างต้นถึงพัฒนาการของชุมชนในช่วงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นของ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่น่าจะได้รับอิทธิพลหรือรูปแบบทางวัฒนธรรม “ทวารวดี” มาจากภาคกลางของประเทศไทย ซึ่งเรื่องราวของวัฒนธรรมทวารวดีนี้ได้รับการศึกษามาอย่างยาวนาน โดยชื่อของบ้านเมือง “ทวารวดี” มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีน รวมทั้งได้ค้นพบเหรียญเงินที่มีจารึกว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณยะ” แปลว่า “บุญกุศลของพระราชแห่งศรีทวารวดี” หรือ “พระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ” ตามเมืองโบราณหลายแห่งในภาคกลาง จึงช่วยยืนยันถึงการมีตัวตนของบ้านเมืองทวารวดีในประเทศไทยได้เป็นอย่างดี

บ้านเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีต่างมีพัฒนาการมาจากชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย โดยได้รับอิทธิพลมาจากอารยธรรมภายนอกคือ อินเดีย รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองนี้ มีลักษณะสำคัญคือ มีการขุดน้ำ คั้นดินล้อมรอบ มีผังเมืองที่ไม่สมมาตรไม่มีรูปแบบแน่นอน และมักตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำสายใหญ่หรือลำน้ำสาขา เพื่อเอื้อประโยชน์ต่อการอุปโภค-บริโภค การชลประทาน การคมนาคม ตัวอย่างเมืองโบราณที่สำคัญ ได้แก่ เมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองนครปฐมโบราณ เมืองคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ฯลฯ

หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบเป็นจำนวนมาก ทั้งจารึก โบราณสถาน โบราณวัตถุที่เนื่องในศาสนา ต่างแสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองทวารวดียอมรับนับถือในพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นหลัก และเราได้ค้นพบบ้านเมืองและหลักฐานทางโบราณคดีแบบทวารวดี ซึ่งกำหนดอายุอยู่ในราว 1,400 - 1,000 ปีมาแล้ว แพร่กระจายไปทั่วทุกภูมิภาคของไทย ไม่ว่าจะเป็นภาคตะวันออก (เมืองดงละคร จังหวัดนครนายก เมืองโบราณศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี) ภาคเหนือ (เมืองหริภุญไชยหรือลำพูน) รวมทั้งในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

จากการขุดค้นโดย ดร.ผาสุก อินทราวุธ และคณะ ทำให้ทราบว่าบ้านเมืองก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย มีอายุราว 2,000 ปีมาแล้ว อาศัยอยู่ในพื้นที่เมืองฟ้าแดดสงยางอยู่ก่อนที่จะมีการสร้างเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ (ที่มีลักษณะคล้ายรูปเสมา) แล้ว หลักฐานที่ขุดค้นพบคือ การฝังศพของมนุษย์โบราณ และชุมชนในระยะแรกยังคงมีการอยู่อาศัยสืบต่อมาจนถึงราว 1,800 ปีมาแล้ว

จนกระทั่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 (ราว 1,400 - 1,000 ปีมาแล้ว) ก็ปรากฏหลักฐานของการนับถือพุทธศาสนาตามแบบวัฒนธรรมทวารวดี มีการสร้างศาสนสถาน ตลอดจนผลิตประติมากรรมรูปเคารพและใบเสมาขึ้นจำนวนมาก ในช่วงนี้เข้าใจว่าได้เกิดการสร้างเมืองขึ้นอย่างเป็นระบบ มีการขุดคูน้ำคันดินที่มีความสลับซับซ้อนทำให้เมืองมีผังคล้ายรูปใบเสมาดังที่เห็นในปัจจุบัน โดยเมืองมีขนาดกว้าง 1,350 เมตร ยาว 2 กิโลเมตร

ที่เมืองฟ้าแดดสงยางมีศาสนสถานหลายแห่ง โดยมี “พระธาตุยาคู” เป็นเจดีย์สำคัญ ทั้งยังมีเอกลักษณ์คือ “การทำใบเสมาหินทรายตามแบบศิลปะทวารวดี” ถึงแม้ว่าการทำใบเสมาจะได้พบแพร่กระจายทั่วไปในเขตภาคอีสาน ทั้งที่จังหวัดชัยภูมิ (บ้านกุดโง้ง อำเภอเมือง บ้านคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ บ้านพันลำและบ้านโนนฆ้อง อำเภอเกษตรสมบูรณ์) จังหวัดอุดรธานี (ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ) จังหวัดนครราชสีมา (บ้านหินตั้ง อำเภอสูงเนิน) จังหวัดบุรีรัมย์ (ภูพระอังคาร อำเภอเฉลิมพระเกียรติ) เรื่อยไปจนถึงจังหวัดอุบลราชธานี แต่ใบเสมาที่เมืองฟ้าแดดสงยางก็ได้รับการกล่าวถึงมากที่สุด เพราะมีภาพสลักเล่าเรื่องทางพุทธศาสนา (พุทธประวัติและชาดก) ที่มีแบบศิลปะอันงดงาม

ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 (ราว 900 - 800 ปีมาแล้ว) ก็มีร่องรอยหลักฐานการแพร่หลายอารยธรรมขอมปรากฏขึ้นที่เมืองฟ้าแดดสงยางด้วย เพราะพบเครื่องเคลือบซึ่งน่าจะผลิตมาจากเตาเผาในจังหวัดบุรีรัมย์ ที่สำคัญมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการจัดการน้ำของเมืองนี้ ด้วยการสร้างบารายขนาดใหญ่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง และนอกเมืองทางตะวันตกเฉียงใต้ก็มี “หนองสระพัง” ซึ่งน่าจะเป็นหนองน้ำที่ขุดขึ้นในช่วงที่อารยธรรมขอมแพร่หลายเข้ามา

โดยสรุปแล้วเมืองฟ้าแดดสงยางมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และมีความเจริญรุ่งเรืองมากที่สุดในช่วงสมัยทวารวดี โดยมีความนิยมในการทำใบเสมาที่สลักภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนาตามแบบศิลปะทวารวดี ก่อนที่อารยธรรมขอมจะแพร่หลายเข้ามา อันก่อให้เกิดการสร้างบารายขึ้นกักเก็บน้ำ จนกระทั่งในสมัยอยุธยาจึงมีการกลับเข้ามาบูรณะซ่อมแซมโบราณสถานเดิมอีกครั้งที่พระธาตุยาคู ก่อนที่จะมีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยปัจจุบันภายในเขตเมืองโบราณแห่งนี้

นครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม

เมืองโบราณนครจำปาศรี มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน ขนาด 2,700 x 500 เมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ คล้ายกับการตั้งถิ่นฐานของเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง จากการสำรวจได้พบศาสนสถานกว่า 25 แห่ง ตั้งอยู่ทั้งภายในและนอกเมือง โดยมีเจดีย์องค์สำคัญของคหนึ่งตั้งอยู่นอกเมืองทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือราว 1 กิโลเมตร จากการขุดแต่งได้พบพระพิมพ์ดินเผา เป็นจำนวนมาก พร้อมด้วยสลูปล้างทองคำจากสำริดที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ (นำไปเป็นต้นแบบของการสร้างพระธาตุนาดูน) พระพิมพ์เหล่านี้ส่วนใหญ่มีรูปแบบที่แสดงถึงอิทธิพลศิลปะทวารวดี ภาคกลาง นครจำปาศรีจึงเป็นเมืองโบราณสำคัญอีกแห่งหนึ่งในภาคอีสานที่มีหลักฐานของการเจริญขึ้นของวัฒนธรรมทวารวดี

อย่างไรก็ตาม เมื่ออารยธรรมขอมได้แพร่หลายเข้ามาแถบนี้ ก็มีการสร้างสระน้ำขนาดใหญ่และศาสนสถานแบบขอมขึ้นบริเวณนอกเมืองนครจำปาศรีด้วย ดังได้พบโบราณสถานสำคัญคือ “กุ่มน้อย” ที่กำหนดอายุได้ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 - พุทธศตวรรษที่ 17 และต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 18 ได้มีการสร้าง “กุ่มรัตน” ซึ่งเป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาลในสมัย พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่น่าสนใจยิ่งคืออารยธรรมขอมที่แพร่หลายเข้ามานี้ได้ผสมผสานกับวัฒนธรรมทวารวดี และได้ก่อให้เกิดลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมทวารวดีในภาคอีสานที่แตกต่างจากวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง ดังจะเห็นได้จากมีจารึกด้านหลังพระพิมพ์บางชิ้นที่เป็นจารึกภาษามอญโบราณตามแบบทวารวดี แต่มีคำในภาษาเขมรปะปนอยู่ด้วย และลักษณะของการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีและขอมเช่นนี้เราจะเห็นได้อย่างชัดเจนจากเมืองโบราณหลายแห่งในเขตอีสานใต้

อนึ่ง จากการขุดค้นทางโบราณคดีโดยโครงการศึกษาวิจัยร่วมฝรั่งเศส - ไทย เมื่อ พ.ศ. 2533 - 2534 ได้พบหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า ชุมชนดั้งเดิมในแถบเมืองนครจำปาศรีมีพัฒนาการมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เพราะได้ขุดพบการฝังศพของมนุษย์ ทั้งแบบฝังนอนหงายเหยียดยาวและฝังในไห กลุ่มคนเหล่านี้ใช้เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากโลหะ ต่อมาจึงมีพัฒนาการเป็นสังคมเมืองในราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 เมื่อได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบทวารวดี ก่อนที่อารยธรรมขอมจะแพร่หลายเข้ามาด้วยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 ดังนั้นจะเห็นได้ว่า แบบแผนพัฒนาการของเมืองนครจำปาศรีจึงมีลักษณะคล้ายกับเมืองฟ้าแดดสงยาง หากแต่นครจำปาศรีก็มีเอกลักษณ์ที่โดดเด่นคือ ความนิยมในการสร้างพระพิมพ์ดินเผาเป็นจำนวนมาก

เมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา

เมืองโบราณเสมามีลักษณะเป็นเมืองที่มีรูปร่างไม่สม่ำเสมอ ตัวเมืองมีลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่ 1750 x 1850 เมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีแผนผังคล้ายรูปพัด มีพื้นที่ประมาณ 2,475 ไร่ เมืองเสมามีลักษณะการสร้างทับกัน 2 ชั้น คือ เมืองนอก และเมืองใน เมืองนอกมีขนาดใหญ่กว่าอยู่ทางทิศเหนือ เมืองในอยู่ทางทิศใต้ซึ่งมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 2 ชั้นเป็นรูปไข่ ภายในเมืองและนอกเมืองเสมามีโบราณสถานน้อยใหญ่ตั้งกระจายอยู่ทั่วไป โดยนอกเมืองทางทิศใต้มีวัดพระนอนธรรมจักรเสมารามเป็นโบราณสถานสำคัญ

จากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดี ทำให้สามารถทราบได้ว่า บริเวณเมืองเสมามีการอยู่อาศัยของมนุษย์มาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และมีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 โดยในช่วงที่วัฒนธรรมทวารวดีแพร่หลายเข้ามานั้นคงก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชนดั้งเดิม มีการสร้างคูน้ำคันดินล้อมรอบตามแบบเมืองทวารวดีในภาคกลางมีการยอมรับนับถือพุทธศาสนา เกิดสร้างศาสนสถานแบบทวารวดีขึ้นหลายแห่ง โดยเฉพาะการสร้างพระนอนขนาดใหญ่ รวมถึงได้พบธรรมจักรลอยตัวแบบศิลปะทวารวดีอีกด้วย ซึ่งธรรมจักรนี้ถือเป็นวัตถุที่โดดเด่นของวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง มีการค้นพบธรรมจักรเป็นจำนวนมากที่เมืองนครปฐมโบราณ และได้ค้นพบตามเมืองโบราณต่างๆ แต่ในภาคอีสานนั้นได้พบเพียงเล็กน้อย และพบธรรมจักรลอยตัวเฉพาะที่เมืองเสมานี้เท่านั้น (นอกจากนี้จะมีลวดลายธรรมจักรปรากฏบน ใบเสมาหินทรายหรือพระพิมพ์ดินเผา) ไม่เพียงแต่ศิลปกรรมแบบทวารวดีเท่านั้น จากการขุดค้นที่เมืองเสมายังได้พบชิ้นวัฒนธรรมที่มีสิ่งของเครื่องใช้ซึ่งเคยพบมาก่อนตามเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี เช่น หม้อมีพวย (กุ่มทิ) ตะคันดินเผา (ไว้จุดไฟต่างตะเกียง) เป็นต้น

ลักษณะเด่นของเมืองเสมาคือ นอกจากร่องรอยของวัฒนธรรมทวารวดีที่ปรากฏอย่างชัดเจนแล้ว ที่เมืองโบราณแห่งนี้ยังมีหลักฐานที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับอารยธรรมขอมอย่างใกล้ชิด เพราะมีการสร้างปราสาทขอมขึ้นภายในเมือง และได้ค้นพบจารึกขอมโบราณที่เอ่ยพระนามกษัตริย์ขอมด้วย นอกจากนี้ในบริเวณใกล้เคียงกับเมือง

เสมายังได้พบปราสาทขอมอีกหลายหลัง ได้แก่ ปราสาทโนนกู่ ปราสาทเมืองแขก ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 และยังมีปราสาทเมืองเก่า ซึ่งเป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาลในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีความสัมพันธ์กับอารยธรรมขอมอย่างมาก แต่ในบางช่วงเวลายังมีเมืองนี้อาจจะเป็นอิสระจากอำนาจของกษัตริย์ขอม คือมีราชวงศ์ท้องถิ่นปกครองด้วย เพราะได้พบจารึกที่กล่าวถึงบ้านเมืองและราชวงศ์ แห่ง “ศรีจนาศะ” ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่สันนิษฐานว่าน่าจะมิตั้งอยู่ที่เมืองเสมานั่นเอง

เมืองฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์

แหล่งโบราณคดีเมืองฝ้าย มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 3 ชั้น มีแผนผังเมืองเป็นรูปวงกลม มีขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางราว 850 เมตร ตั้งอยู่ริมลำห้วยบ้านฝ้าย ที่จะไหลลงสู่ลำปลายมาศซึ่งเป็นลำน้ำ สาขาของแม่น้ำมูล ความสำคัญของเมืองฝ้ายเริ่มต้นขึ้นจากการค้นพบพระพุทธรูปนาคปรกแบบ ศิลปะทวารวดีที่มีความเก่าแก่ รวมทั้งได้ค้นพบประติมากรรมสำริด 3 องค์ ประกอบด้วย พระพุทธรูปยืนศิลปะทวารวดี 1 องค์ และพระโพธิสัตว์ศิลปะขอมสมัยก่อนเมืองพระนครอีก 2 องค์ อันแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงการผสมผสานของวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางและอารยธรรมขอมจากประเทศกัมพูชา

จากการขุดค้นโดยกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. 2540 ได้พบร่องรอยหลักฐานของการฝังศพมนุษย์ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งแบบการฝังนอนหงายเหยียดยาวและฝังในไห พบเครื่องประดับประเภทลูกปัดหิน ลูกปัดแก้ว และเครื่องมือโลหะ ดังนั้นบริเวณเมืองฝ้ายจึงเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์มาก่อนที่จะพัฒนาเป็นบ้านเมืองที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมขอมแล้ว

สำหรับโบราณสถานในเมืองฝ้ายนั้นมีหลายแห่ง ซึ่งยังไม่แน่ชัดว่ามีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมใด เพราะส่วนใหญ่อยู่ในสภาพพังทลายหรือเป็นเนินดินขนาดใหญ่ที่ยังไม่ได้รับการขุดแต่ง เช่น ปราสาทกลางบ้าน ปราสาทคู่น้อย ปราสาทบั้ง และเมื่อปลายปี 2553 ก็ได้ขุดพบอาคารอิฐที่มีใบเสมาหินทรายปักอยู่ภายในบริเวณวัดเมืองฝ้ายอีกด้วย นอกจากนี้ที่วัดเมืองฝ้ายยังมีอาคารเก็บรักษาโบราณวัตถุที่ขุดพบและชาวบ้านนำมามอบให้ไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งมีทั้งโบราณวัตถุตามแบบวัฒนธรรมทวารวดี เช่น หม้อมีพวย หินบด และโบราณวัตถุแบบขอม หรือเครื่องเคลือบจากแหล่งเตาเผาในจังหวัดบุรีรัมย์

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า เอกลักษณ์ของเมืองฝ้ายคือ การปรากฏมีวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมขอมปะปนกัน เพราะที่ตั้งของเมืองอยู่ใกล้กับชายแดนไทย - กัมพูชา ซึ่งเป็นเขตที่ได้รับอิทธิพลขอมเป็นอย่างมาก และยังเป็นร่องรอยหลักฐานของการนับถือพุทธศาสนาหายานที่สำคัญ ตัวอย่างเช่นนี้ก็พบเป็นหลักฐานกลุ่มประติมากรรมสำริดกว่า 300 องค์จากอำเภอประโคนชัย (ปัจจุบันประติมากรรมเกือบทั้งหมดอยู่นอกประเทศ) ซึ่งส่วนมากเป็นรูปพระโพธิสัตว์ศิลปะขอมสมัยก่อนพระนคร และมีพระพุทธรูปที่เป็นรูปแบบของศิลปะทวารวดีเหมือนกับที่พบที่เมืองฝ้าย ซึ่งถือเป็นประเด็นที่จะต้องทำการค้นคว้าอย่างละเอียดต่อไปถึงความสำคัญและบทบาทของเมืองฝ้ายในช่วงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น

ร่องรอยหลักฐานของบ้านเมืองในวัฒนธรรมขอมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

วัฒนธรรมหรืออารยธรรมขอมที่มีศูนย์กลางความเจริญอยู่ในดินแดนประเทศกัมพูชาปัจจุบัน ได้แพร่หลายเข้ามาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือนับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 หรือเกือบ 1,400 ปีมาแล้ว หลักฐานที่เก่าที่สุดคือ จารึกของพระเจ้ามเหศวรมัน (จิตรเสน) ซึ่งได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าค้นพบหลายแห่งในภาคอีสาน นอกจากนี้ก็ได้พบร่องรอยของชุมชนโบราณที่บ้านดงเมืองเตย อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร รวมทั้งมีปราสาทขอมสมัยก่อนพระนครที่มีสภาพสมบูรณ์ที่สุดในปัจจุบันคือ ปราสาทภูมิโปน อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 หรือเกือบ 1,300 ปีมาแล้ว

อย่างไรก็ตามเราจะเห็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมมากขึ้นเป็นลำดับเมื่อมีการแพร่หลายเข้ามาของอารยธรรมขอมในสมัยเมืองพระนคร ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 หรือเกือบ 1,100 ปีมาแล้วเป็นต้นมา ดังได้ค้นพบปราสาทขอมและชุมชนหรือบ้านเมืองที่มีการตั้งถิ่นฐานและมีการจัดการน้ำตามแบบขอมคือการขุดบารายหลายแห่ง ตัวอย่างบ้านเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 เช่น เมืองบริเวณปราสาทพนมวัน และบ้านพุทราบริเวณวัดปราสาททอง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา หรือการสร้างปราสาทขอมในบริเวณเมืองเสมาและบริเวณใกล้เคียงดังที่กล่าว

แล้วข้างต้น นอกจากนี้ก็มี เมืองบริเวณเขาพนมรุ้ง และบริเวณปราสาทสังข์ศิลป์ชัย (บ้านจารย์) อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ เป็นต้น

จนกระทั่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 ซึ่งเป็นช่วงที่อารยธรรมขอมและอำนาจการเมืองของกษัตริย์ขอมสมัยพระนครรุ่งเรืองมาก จึงได้ปรากฏการแพร่ขยายอิทธิพลมายังภาคอีสานขยายกว้างออกไปกว่าเดิม ตัวอย่างบ้านเมืองในช่วงระยะเวลานี้ เช่น บ้านเมืองบริเวณปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ เมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา และเมืองหนองหานหลวง จังหวัดสกลนคร ส่วนปราสาทสำคัญๆ ได้แก่ ปราสาทศีขรภูมิ ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทยายเหงา จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทพิมาย ปราสาทพะโค กู่พราหมณ์จำศีล จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทเมืองต่ำ ปราสาทหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น

ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 18 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นช่วงเวลาที่อารยธรรมขอมแพร่หลายเข้ามาในดินแดนที่เป็นประเทศไทยมากที่สุด จึงได้พบปราสาทขอมกระจายตัวออกไปทั่วทั้งภูมิภาค ดังได้พบศาสนสถานประจำโรงพยาบาลกว่า 30 แห่ง เช่น ภูฏาชีบ้านโคกเมือง ภูฏาชี หนองบัวราย อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทตาเมือนโต้ง อำเภอพนมดงรัก ปราสาทช่างปี อำเภอเมือง ปราสาทจอมพระ อำเภอจอมพระ จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทนางรำ ภูฏาชีเมืองพิมาย ปรางค์พลสงคราม จังหวัดนครราชสีมา ปรางค์กู๋ อำเภอเมือง และปรางค์กู๋ อำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีสิ่งก่อสร้างที่เรียกว่า วนนิคฤหะ (บ้านพร้อมไฟ หรือบ้านมีไฟ) ซึ่งสร้างขึ้นตามเส้นทางที่ตัดตรงจากเมืองพระนครหลวงประเทศกัมพูชามายังเมืองพิมาย จำนวน 9 แห่งด้วย ได้แก่ ปราสาทตาเมือน อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ ปราสาททมอ อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทบ้านบุ ปราสาทโคกปราสาท (หนองกงส์) อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทหนองปล่อง ปราสาทหนองตาปล่อง อำเภอขามเฒ่า จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทบ้านสำโรงเก่า อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทห้วยแคน ภูคิลา อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น ซึ่งแสดงว่าในสมัยนี้บ้านเมืองที่เจริญขึ้นภายใต้อิทธิพลอารยธรรมขอมมาก่อนนั้นได้ขยายตัวเป็นบ้านเมืองใหญ่หรือมีความสำคัญเพิ่มขึ้นหลายแห่ง

ในลำดับต่อมาจะขอนำเสนอเฉพาะร่องรอยหลักฐานบ้านเมืองที่ได้รับอิทธิพลอารยธรรมขอมในเขต 4 จังหวัด ได้แก่ นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ สุรินทร์ (นครชัยบุรีนทร์) ซึ่งเป็นกลุ่มจังหวัดที่ได้ทำการสำรวจศึกษาอย่างละเอียดใน “โครงการศึกษาเพื่อจัดทำแผนแม่บทการท่องเที่ยวเส้นทางอารยธรรมขอม กลุ่มจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง”

จังหวัดนครราชสีมา

จังหวัดนครราชสีมา หรือเรียกกันทั่วไปว่า โคราช เป็นจังหวัดที่มีพื้นที่กว้างขวางที่สุดของประเทศ ตั้งอยู่ในพื้นที่ราบสูงทางตอนใต้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เรียกกันว่า แอ่งโคราชมีอาณาเขตติดกับจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น บุรีรัมย์ นครนายก ปราจีนบุรี สระแก้ว ลพบุรี และสระบุรี จากตำแหน่งที่ตั้งจะเห็นได้ว่าจังหวัดนครราชสีมาตั้งอยู่รอยเชื่อมต่อระหว่างภาคกลางและภาคอีสาน จึงเป็นประตูทางผ่านสำคัญของผู้คนทั้งสองภาค ทำให้อารยธรรมต่างถิ่นจากศูนย์กลางอำนาจที่อยู่รอบตัวแพร่หลายเข้ามาในอาณาบริเวณได้ง่าย

จากการศึกษาพบว่า ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา เริ่มมีการแพร่หลายอารยธรรมขอมพร้อมๆ กับการแผ่ขยายอิทธิพลทางการเมืองจากกัมพูชาเข้ามาในบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ในอาณาบริเวณพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา พบหลักฐานในบริเวณที่ตั้งปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา ส่งผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างมาก โดยเฉพาะการนับถือศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธลัทธิมหายานที่แพร่หลายมาจากกัมพูชา มีการสร้างปราสาทแบบขอมขึ้นเป็นศูนย์กลางสำคัญของบ้านเมือง มีการวางระบบการจัดการน้ำตามแบบขอมขึ้นด้วยการสร้างบารายหรืออ่างเก็บน้ำ ขนาดใหญ่

อารยธรรมขอมได้แพร่หลายเข้ามาและเจริญรุ่งเรืองอยู่ในอาณาบริเวณจังหวัดนครราชสีมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 โดยมีศูนย์กลางอำนาจใหญ่อยู่ที่เมืองพิมาย หลังจากที่กัมพูชาเสื่อมอำนาจลง อิทธิพลอารยธรรมขอมก็เสื่อมถอยลงทันที ร่องรอยอารยธรรมขอมที่ยังปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในปัจจุบันคือ บรรดาปราสาทขอมจำนวนมากกระจายอยู่ในพื้นที่จังหวัด ปราสาทเหล่านี้ส่วนใหญ่สร้างด้วยศิลาทรายและศิลาแลง ที่ก่อด้วยอิฐก็พบบ้าง เพื่อใช้เป็นศาสนสถานศูนย์กลางของบ้านเมือง ที่สำคัญคือ ปราสาทพนมวัน ปราสาทพิมาย ปราสาทนางรำ ปรางค์ศีดา เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีโบราณวัตถุทั้งที่เป็นประติมากรรมรูปเคารพ และเครื่องใช้สอยต่างๆ ที่จัดอยู่ในศิลปะสมัยลพบุรีอีกจำนวนมาก

จังหวัดบุรีรัมย์

จังหวัดบุรีรัมย์ ตั้งอยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดนครราชสีมา ขอนแก่น มหาสารคาม สุรินทร์ สระแก้ว และราชอาณาจักรกัมพูชา ลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบสูงเกิดจากภูเขาไฟระเบิดเมื่อประมาณล้านปีมาแล้ว มีภูเขาและเทือกเขาอันเกิดจากการยกตัวของแผ่นดินในพื้นที่ต่างๆ ที่สำคัญ คือ เทือกเขาพนมดงรักที่ทอดตัวยาวเป็นเส้นกั้นพรมแดนไทย-กัมพูชา และในส่วนที่เป็นเขตรอยต่อติดกับกัมพูชานั้น มีช่องเขาสำคัญที่ใช้เดินทางติดต่อกันระหว่างสองดินแดนคือ ช่องตะโก ในเขตบ้านเสม็ด อำเภอโนนดินแดง ช่องตาเพ็ด ช่องตากิว และช่องบาระณะ อำเภอละหานทราย ช่องจันทร์กะฮอม ช่องไช้ตะกู ช่องจันทร์แดง ช่องเมฆา ช่องโอบก ช่องจันทร์ทบเพชร ในเขตอำเภอบ้านกรวด นอกจากนี้ยังมีภูเขาไฟที่ดับสนิทแล้วหลายแห่งคือ ภูเขาพนมรุ้ง แหล่งกำเนิดของต้นน้ำของลำห้วยต่างๆ ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์และยังเป็นที่ตั้งของปราสาท พนมรุ้ง ภูองค์การแหล่งต้นน้ำลำห้วยหลายสายอีกเช่นเดียวกัน ภูเขาปลายบัดเป็นที่ตั้งของปราสาท ปลายบัด ด้วยลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว ทำให้บริเวณที่ตั้งจังหวัดบุรีรัมย์ มีความอุดมสมบูรณ์เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้คนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ

จากการศึกษาพบว่า มีการแพร่หลายอารยธรรมขอมในดินแดนแถบนี้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา ร่องรอยหลักฐานอารยธรรมขอมที่เก่าที่สุดคือจารึกของพระเจ้ามเหศวรมัน พบที่ถ้ำเปิดทอง ซึ่งเป็นเพิงผาหินตั้งอยู่ริมฝั่งลำปลายมาศ อำเภอปะคำ มีจารึกอยู่ 3 แห่ง เนื้อความในจารึกแสดงว่ามีการแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองสมัยพระเจ้ามเหศวรมันสมัยก่อนพระนครเข้ามาในดินแดนแถบนี้ หลังจากนั้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ก็จะมีการแพร่หลายของศิลปะอารยธรรมขอมเข้ามาในบ้านเมืองที่ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดี ทำให้เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมขึ้น ดังกรณีของเมืองฝ้ายและกลุ่มประติมากรรมสำริดจากอำเภอประโคนชัยที่กล่าวแล้วข้างต้น

ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 15 - 18 อิทธิพลทางการเมืองและศิลปะอารยธรรมขอมได้แพร่หลายจากกัมพูชาอย่างมากมาย มีการสร้างปราสาทสำคัญขึ้นเป็นจำนวนมากทั้งบนพื้นที่ราบ และบนภูเขาที่มีอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ศูนย์กลางสำคัญของบ้านเมืองในอารยธรรมขอมช่วงราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 น่าจะอยู่ที่บริเวณภูเขาพนมรุ้งก่อน จึงมีการค้นพบปราสาทที่สร้างด้วยอิฐ พร้อมทั้งจารึกที่กล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมันบนภูเขาพนมรุ้ง ต่อมาในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 ศูนย์กลางสำคัญได้ย้ายไปตั้งอยู่บริเวณที่ตั้งปราสาทเมืองต่ำ และบริเวณใกล้เคียง จึงมีการสร้างปราสาทขนาดใหญ่และอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ขึ้นคือ บารายเมืองต่ำ

ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 ศูนย์กลางสำคัญอาจย้ายมาอยู่ที่ปราสาทพนมรุ้งอีกครั้ง เพราะหลักฐานจากจารึกพบที่ปราสาทพนมรุ้งทำให้ทราบว่า ในเวลานั้นมีบุคคลสำคัญในราชวงศ์มหิธรปุระที่เป็นพระญาติของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 คือ นเรนทราทิตย์ เสด็จมาจากเมืองพระนครและมาบวชเป็นนักพรตอยู่ที่ปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งเป็นที่สถิตของเทพยดารักษาบ้านเมือง ผู้มีพระนามว่า “กมรเตงชคต วนัมรุง” และในบริเวณใกล้เคียงระหว่างที่ตั้งปราสาทเมืองต่ำและปราสาทพนมรุ้ง คงเป็นบ้านเมืองใหญ่จึงมีการสร้างโรงพยาบาลในบริเวณดังกล่าวถึง 2 แห่ง ซึ่งเหลือร่องรอยแต่สิ่งก่อสร้างที่เป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาลเท่านั้น คือ ภูฎิยาชีหนองบัวราย และภูฎิยาชี บ้านโคกเมือง

นอกจากนี้ถนนโบราณสายหลักที่ตัดจากเมืองพระนครหลวงราชธานีมายังเมืองพิมายในเขตจังหวัดนครราชสีมา นั้น ยังตัดผ่านเข้ามาในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ หลักฐานสำคัญในเรื่องนี้คือ การค้นพบสิ่งก่อสร้างที่จารึกเรียกว่า วหนิกฤหะ (บ้านพร้อมไฟ) ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สร้างขึ้นสองข้างทางถนนดังกล่าวในเขตจังหวัดบุรีรัมย์หลายแห่ง เช่นปราสาทถมอ ปราสาทบ้านบุ เป็นต้น และในช่วงเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 - 18 นอกจากปราสาทขนาดใหญ่ที่กล่าวมาแล้ว ก็ยังมีการก่อสร้างปราสาทขึ้นเป็นศูนย์กลางของชุมชนที่ตั้งอยู่ในอาณาบริเวณจังหวัดบุรีรัมย์ปัจจุบันอีกจำนวนมาก

นอกจากนี้ยังมีการค้นพบแหล่งผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ที่สำคัญ 2 ประเภท ประเภทแรกเป็นกลุ่มเตาเผาเครื่องเคลือบขนาดใหญ่ในเขตอำเภอบ้านกรวด และอำเภอละหานทราย ที่แสดงว่าในช่วงเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 บ้านเมืองในจังหวัดบุรีรัมย์เป็นแหล่งผลิตเครื่องปั้นดินเผาแบบเขมรที่สำคัญและใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่ง อีกประเภทคือแหล่งโลหะกรรมถลุงโลหะ ร่องรอยหลักฐานที่เหลืออยู่คือกองตะกรันหรือขี้แร่ซึ่งเกิดจากการหลอมโลหะที่

ถ้ำหมกกันอยู่เป็นกองสูง พบหลายแห่ง เช่นที่บ้านยาง อำเภอเมือง บ้านโนนมาลัย อำเภอคูเมือง บ้านเขาดิน อำเภอ บ้านกรวด บ้านชุมแสง อำเภอสตึก เป็นต้น

จังหวัดชัยภูมิ

จังหวัดชัยภูมิตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีอาณาเขตติดกับจังหวัดเพชรบูรณ์ ขอนแก่น นครราชสีมา และลพบุรี จากร่องรอยหลักฐานประวัติศาสตร์โบราณคดีที่พบในเขตจังหวัดชัยภูมิ แสดงว่ามีคนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในบริเวณที่ตั้งจังหวัดชัยภูมิตั้งแต่สมัย ก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยปัจจุบัน

จากการศึกษาพบว่า ในเขตจังหวัดชัยภูมิได้มีการแพร่หลายอารยธรรมขอมเข้ามาในเขตชัยภูมิปัจจุบัน เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 17 ที่บริเวณบ้านกุดยาง อำเภอบ้านเขว้า จึงมีการก่อสร้างปราสาทแบบขอมขึ้นในชุมชน คือ กู่บ้านแดงในปัจจุบัน ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 18 บ้านเมืองในเขตจังหวัดชัยภูมิ 2 แห่ง คงเป็นเมืองสำคัญที่ขึ้นกับอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จึงมีการก่อสร้างปราสาทแบบขอมขึ้นในบ้านเมือง คือ ปรากฏ กู่บ้านหนองบัวเมืองเก่า อำเภอเมือง ปรากฏ กู่บ้านหนองแฝก ตำบลบ้านเก่า อำเภอบ้านแท่น เพื่อใช้เป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาลในสมัย พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งกัมพูชา แต่จะเห็นได้ว่า หลักฐานของขอมในจังหวัดชัยภูมิมีไม่มากนัก เพราะตำแหน่งที่ตั้งที่อยู่ห่างออกไปจากศูนย์กลางอำนาจ ต่างจากหลักฐานที่พบเป็นจำนวนมากในเขตอีสานใต้ในจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ และสุรินทร์

จังหวัดสุรินทร์

จังหวัดสุรินทร์ ตั้งอยู่ทางตอนล่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีอาณาบริเวณติดกับ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ และประเทศกัมพูชา ด้วยตำแหน่งที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์แวดล้อมที่มีชายแดนติดกับกัมพูชา รวมทั้งร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมาก ทั้งที่เป็นศิลาจารึกโบราณวัตถุ และโบราณสถานในอารยธรรมขอมที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 18 ที่พบในเขตจังหวัดสุรินทร์ ทำให้นักโบราณคดีเชื่อว่า ในอดีตดินแดนแถบนี้คงเป็นเมืองสำคัญและมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรกัมพูชาโบราณมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน มีบ้านเมืองใหญ่ย่อยที่เจริญขึ้นภายใต้อารยธรรมขอมหลายแห่งกระจายตัวอยู่ทั่วไปในเขตอำเภอพนมดงรัก อำเภอ กาบเชิง อำเภอสังขะ อำเภอปราสาท อำเภอเมือง อำเภอศรีขรภูมิ อำเภอท่าตูม อำเภอจอมพระ อำเภอลำดวน อำเภอบัวเชด

ในบรรดาบ้านเมืองดังกล่าวที่เก่าที่สุดคงจะตั้งอยู่ในบริเวณปราสาทภูมิโปน อำเภอสังขะ และดูเหมือนว่าบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ในบริเวณอำเภอพนมดงรักตรงที่ตั้งปราสาทตาเมือนธมอายุราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ปราสาทตาเมือนและปราสาทตาเมือนโต้ง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 แสดงว่าในบริเวณดังกล่าวคงเป็นบ้านเมืองใหญ่ในอารยธรรมขอมที่มีความสำคัญมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน จึงปรากฏสิ่งก่อสร้างสำคัญที่มีอายุการก่อสร้างต่างกัน ข้อความในศิลาจารึกพบที่ปราสาทตาเมือนธมและปราสาทตาเมือน แสดงว่าพระราชอำนาจของกษัตริย์ขอมที่ครองราชย์อยู่ในกัมพูชาหลายพระองค์ เช่น พระเจ้าชัยวรมันที่ 3 พระเจ้าราเชนทรวรมัน พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าจันทรวรมันที่ 7 ได้แผ่ขยายเข้ามาถึงในบริเวณดังกล่าวด้วย

สรุป

จากการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์โบราณคดีทำให้มองเห็นภาพความสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในฐานะแอ่งอารยธรรมสำคัญของประเทศไทยได้ชัดเจนยิ่งขึ้น วัฒนธรรมทางศาสนา ทั้งพุทธศาสนานิกายเถรวาทตามแบบวัฒนธรรมทวารวดี และศาสนาพราหมณ์รวมทั้งพุทธศาสนamahayana ที่แพร่หลายมาจากกัมพูชา ได้เข้ามามีอิทธิพลเหนือดินแดนแถบนี้อย่างมาก ส่งผลให้มีการปรับเปลี่ยนสภาพสังคมวัฒนธรรมของประชากรที่มีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีการจัดระบบระเบียบต่างๆ ของเมือง มีการขุดคูน้ำคันดิน มีการจัดการแหล่งน้ำ มีการสร้างสรรคงานศิลปกรรมที่เนื่องในศาสนา ซึ่งเป็นหลักฐานหลงเหลือตกทอดมาให้คนรุ่นหลังได้ศึกษา รวมทั้งให้เราอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมอันทรงคุณค่านี้สืบไปด้วย

เอกสารอ้างอิง

- การค้นคว้าวิจัยทางโบราณคดีในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2534. (เนื่องในวโรกาส 36 พรรษา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มหาวิทยาลัยศิลปากรร่วมกับสถานเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศไทยจัดการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย (ครั้งที่ 2) ระหว่างวันที่ 9 - 11 ธ.ค. 2534).
- การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 3 “พัฒนาการของรัฐในประเทศไทยจากหลักฐานทางโบราณคดี. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538. (มหาวิทยาลัยศิลปากรร่วมกับฝ่ายวัฒนธรรม สถานเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศไทย จัดประชุมเมื่อวันที่ 11-12 ธันวาคม 2538 ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์).
- خمیکاหวังสุข. “พัฒนาการทางวัฒนธรรมในกลุ่มแม่น้ำมูล : กรณีศึกษาแหล่งโบราณคดี เมืองเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543.
- ผาสุข อินทราวุธ. ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2542.
- _____ รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์. นครปฐม : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2544.
- มยุรี วีระประเสริฐ. “การแพร่หลายอารยธรรมเขมรโบราณและหลักฐานโบราณคดีสมัยลพบุรี.” ในโบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครูสังคัมศึกษา. กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.
- วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชัยภูมิ. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542.
- วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดบุรีรัมย์. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542.
- วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542.
- วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสุรินทร์. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542.
- ศิลปากร,กรม. โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2502. พระนคร : กรมศิลปากร, 2503.
- _____ โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ. 2503-2504. พระนคร : ศิวพร, 2510.
- _____ แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์. เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 4/2532. กรุงเทพฯ, 2532.
- ศิลปากร,กรม. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 1 จังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, 2535.

- _____ ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 2 จังหวัดบุรีรัมย์. กรุงเทพฯ : ห.จ.ก. นำกัการพิมพ์, 2536
- _____ ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอาร์ตโปรดักส์, 2538
- _____ ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 4 จังหวัดชัยภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร ศิริสะเกษ อุบลราชธานี. กรุงเทพฯ, 2539.
- สมิทธิ ศิริภัทร์ และมยุรี วีระประเสริฐ. ทัບหลัง: การศึกษาเปรียบเทียบทัບหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรและธนาคารไทยพานิชย์, 2533.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.
- _____ ศิลปะลพบุรี. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2510.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. ศิลปะร่วมแบบเขมรที่พบในประเทศไทย ภูมิหลังทางปัญญารูปแบบทางศิลปกรรม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538.